

УДК 811.512.19'25(091)“12/19”
DOI <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.4-2/15>

Бессараб О. В.

orcid.org/0000-0002-8245-7033

Навчально-науковий інститут філології та журналістики
Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

Арнаутова А. Р.

orcid.org/0000-0002-7105-7464

Навчально-науковий інститут філології та журналістики
Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

Емірамзаєва А. С.

orcid.org/0000-0001-7679-321X

Навчально-науковий інститут філології та журналістики
Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

СТАНОВЛЕННЯ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ ПЕРЕКЛАДАЦЬКОЇ ТРАДИЦІЇ З XIII СТ. ДО 30-Х РОКІВ XX СТ.

У статті представлено матеріал з історії розвитку кримськотатарського перекладознавства. Розглянуто зародження та становлення кримськотатарського перекладу в контексті перекладених творів, формування кримськотатарської перекладацької школи та етапи її розвитку. Науково-методологічною базою нашої розвідки стали роботи провідних істориків, літературознавців, мовознавців, котрі займалися загальним питаннями перекладу й перекладознавства. З огляду на історичний контекст було окреслено основні ключові моменти становлення та розвитку кримськотатарського перекладознавства. Для дослідження були використані праці відомих істориків, етнографів, письменників, публіцистів і громадських діячів, таких як Ісмаїл Гаспринський, Алі та Усеїн Боданінські, Асан Сабрі Айвазов, Осман Акчокракли, Ісмаїл Люманов, Різа Фазілов, Сафтер Нагаєв, Ісмаїл Керімов, Айше Кокієва, Олександр Гарковець, Кемал Конратли, Сейран Усеїнов, Наріман Абдульваапов, Шевкет Юнусов, Наріман Сейтяг'яєв, Аблязіз Велієв та ін. У статті розкривається становлення кримськотатарської перекладацької традиції з XIII ст. до 30-х років XX ст. з урахуванням розвитку історії кримськотатарської літератури. У зв'язку із цим окремо було представлено кожний період та зазначено авторів, які писали й перекладали твори відомих класиків свого часу та давнини. На жаль, на сьогодні збереглося дуже мало як оригінальних текстів, так і перекладів, які створювалися до Ханського періоду, впродовж нього та після, у період Відродження, незважаючи на те, що це період розквіту кримськотатарської літератури. Наша робота розкриває та окреслює коло проблем та задач для ґрунтовного дослідження кримськотатарського перекладознавства в історичному контексті.

Ключові слова: кримськотатарський переклад, історія кримськотатарського перекладу, теорія кримськотатарського перекладу, кримськотатарський художній переклад, періодизація кримськотатарського перекладу.

Постановка проблеми. Останніми роками у зв'язку з розвитком діяльності щодо збереження і розвитку кримськотатарської мови, а також з відкриттям напряму кримськотатарської філології в двох університетах, розташованих на території материкової України, безліч проєктів спрямовано на вивчення та популяризацію кримськотатарської мови, літератури і культури. З'явився попит на перекладачів художніх творів, перекладачів і редакторів кримськотатарських новин на радіо

і телебаченні, перекладачів синхроністів. Для підготовки фахівців у цьому напрямі навчання кримськотатарської філології перестало бути вузькопрофільним. Виникла необхідність у підготовці філологів-перекладачів кримськотатарської мови. Як відомо, для досягнення позитивного результату в підготовці висококваліфікованих фахівців необхідна спеціальна теоретична та практична база. Незважаючи на те, що кримськотатарський народ має стародавню історію, багату культуру,

давню мову і досить багату літературу, він не раз перебував на межі зникнення, а нині знову опинився у складній політичній ситуації.

Народ, який насилу відновився після анексії царською Росією в 1783 році, був депортований зі своєї Батьківщини в 1944 р. уже за сталінського режиму. І через 70 років після вчиненого геноциду над кримськотатарським народом, коли ті, хто лишився, боролися за своє існування і самозбереження як народу, почалося масове повернення на рідну землю. Повернення, яке було не легке. Багато кримських татар залишилися без даху над головою, і власними силами долаючи труднощі, починали нове життя. Нині Крим знову переживає наслідки окупації Російською Федерацією, яка триває з 2014 р. Безумовно, перераховані чинники негативно впливають на кримськотатарський народ. У тяжкі, часом нелюдські, умови головним для людини стає елементарне фізичне виживання, а наука і культура відходять на другий план. Саме з цієї причини в кримськотатарському мовознавстві та літературознавстві не було стабільної динаміки розвитку, а кримськотатарське перекладознавство як наука так і не встигло сформуватися. Однак, незважаючи на відсутність фундаментальних наукових досліджень, збереглися роботи відомих письменників і поетів, котрі активно займалися перекладацькою діяльністю. Крім того, є роботи сучасних письменників і деяких фахівців-філологів, які працювали і працюють у сфері художнього перекладу дотепер.

Тому можна стверджувати, що багатовікова кримськотатарська перекладацька традиція продовжує формуватися. На жаль, натепер збереглося дуже мало як оригінальних текстів, так і перекладів, які створювалися до Ханського періоду (період Середньовіччя), впродовж нього та після, у період Відродження (Пробудження), незважаючи на те, що це період розквіту кримськотатарської літератури. Низка історичних подій негативно вплинули як на історію кримськотатарської літератури, так і на кримськотатарський переклад (XIII–XVIII ст.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші згадування та спроби дослідження кримськотатарського перекладу були здійснені вже наприкінці 90-х та на початку 2000-х років.

Постановка завдання. Мета пропонованої статті – дослідити теоретичні аспекти та історію формування й розвитку кримськотатарського перекладу.

Виклад основного матеріалу. Перші матеріали перекладацької діяльності в Криму сягають часів Давнього періоду.

Періоди кримськотатарської літератури (використано класифікацію періодів кримськотатарської літератури Різи Фазілова і Сафтера Нагаєва):

1. Давній період кримськотатарської літератури / Доба давньої кримськотатарської літератури.
2. Золотоординський період кримськотатарської літератури / Кримськотатарська література за часів Золотої Орди (1239–1428).
3. Ханський період кримськотатарської літератури (1428–1783).
4. Доба російського нашестя (захоплення) / Література занепаду (1783–1883).
5. Література доби Відродження (1883–приблизно 1917).
6. Кримськотатарська радянська література / Література радянського періоду (1921–1944).
7. Кримськотатарська література Депортаційного періоду / Кримськотатарська література періоду Депортації (1944–1987).
8. Кримськотатарська література повернення на Батьківщину (1987).
9. Кримськотатарська література, створена в еміграції / Еміграційна література.

Спираючись на таку періодизацію, можна простежити історію розвитку кримськотатарського перекладу. Беручи до уваги, що нині ми не володіємо інформацією про існування перекладів стародавнього періоду, внаслідок чого пропонуємо етапи розвитку кримськотатарського перекладу в нижче наданій послідовності.

1. Кримськотатарська література за часів Золотої Орди (1239–1428)

Одним із важливих і значущих видів діяльності, що бере свій початок з глибокої давнини, є переклад. Як відбувався розвиток цієї діяльності людини в давні часи достеменно не відомо. Однак, зважаючи на людську потребу в комунікації і пізнанні нового, на необхідність досягнення нових рубежів як у сфері науки й духовності, так і матеріальних благ, на розширення територіальних, економічних, політичних можливостей, можна стверджувати, що переклад зародився одночасно із першими контактами між різномовними племенами. Саме з цієї причини значення перекладацької діяльності стало зростати з часів виникнення ранніх держав на Стародавньому Сході і встановленням між ними різного роду відносин. Кримські землі були заселені різними тюркськими племенами (*стаття А. Меметова з посиланням на Геродота «Про так звані корінні народи Криму»*), тут розміщувалися

міста-держави кочівників, які осіли на цих землях (Пантікапей, Херсонес та ін.).

Перша збережена мовна пам'ятка, написана для вивчення мови місцевого населення Криму, – словник Кодекс Куманікус / *Codex Cumanicus* / Словник кипчацької куманської половецької мови. Ця пам'ятка, що збереглася в бібліотеці Святого Марка у Венеції, є лише копією, створеною приблизно наприкінці XIII ст. Словник складається з двох частин:

1) **перша частина** – укладений італійцями латино-персько-куманський словник у вигляді розмовника самовчителя, який включав глосарії слів латинської мови і переклади на перську та кипчацьку мови. Ця частина містить слова повсякденного вжитку і термінологію з торгівлі, релігії, астрономії, військової, парфумерної, чоботярської і теслярської справи, державної служби тощо. У рукописі також наводяться правила граматики куманської мови;

2) **друга частина** («Німецька», або «Книга місіонера») – це збірка різних релігійних текстів (фрагменти Біблії, проповіді, афоризми, релігійні повчання, молитви, зокрема «Отче наш», Символ віри, Десять заповідей і «Ave Maria») і загадок кипчацькою мовою, перекладених на латинську і німецьку мови. Ця частина Кодексу, ймовірно, була скопійована німецькими францисканцями.

Загалом, Кодекс Куманікус вважають точним словником, але він відрізняється від інших джерел з кипчацької мови, тому можна з упевненістю припустити, що перший рукопис був написаний не пізніше кінця XII – початку XIII ст. [1; 20, с. 545].

Різноманітність семантичних і фонетичних варіантів лексики Кодексу Куманікуса дає підставу багатьом ученим-мовознавцям асоціювати мову цієї пам'ятки з багатьма тюркськими мовами. Відзначаючи кипчацькі елементи мови, пам'ятку відносять до відповідних мов, але одночасна наявність і кипчацьких, і огузьких елементів властива саме для кримськотатарської мови. Ця загальна особливість мови Кодексу Куманікуса свідчить про доволі раннє формування діалектів кримськотатарської мови, а також про необхідність у перекладі для здійснення торгівлі – придбання можливості торгівлі на великому базарі Криму, розташованому на «Великому шовковому шляху» (в першій частині), і місійній діяльності для розширення сфери релігійного впливу на території, завдяки ознайомленню кримського населення Золотої Орди з християнством (в другій частині) [1; 20].

Твором, який започаткував кримськотатарську літературу, є «*Юсуф та Зулейха*» Махмуда

Кирилми. Це перший літературний твір серед відомих писемних пам'яток XII–XIII ст. як Криму, так і всього тюркського світу [7].

У підручнику А. Кокієвої «Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы» 2002 р. можна ознайомитися з творчістю Махмуда Кирилми, сюжетом поеми «Юсуф і Зулейха», неповним варіантом твору, інформацією щодо перекладів дестану (поеми) «Юсуф і Зулейха» англійською та іспанською мовами [8; 13, с. 50–54]. Англійською мовою існує два переклади поеми – Рогерса та Гріффіта (Ертайлан И. Х. Тюркий тилинде язылган ильки «Юсуф ве Зулейха». Ыылдыз. 1993. № 2. С. 129–130). У наступних підручниках А. Кокієвої – «Къырымтатар ве четель эдебияты» 2009 р. і «Интегрирленген курс «Къырымтатар ве джиан эдебияты» 2017 р. наведені біографія і характеристика творчості Махмуда Кирилми, – сюжет поеми «Юсуф і Зулейха», сам твір та відомості про його переклади на англійську й іспанську мови («Поема де Йоссе» і «Лайендас де Йоссе») [8; 11, с. 51–58; 12, с. 59–65]. Варто додати, що поему було перекладено ще двома мовами – німецькою (Відень, 1824) та французькою (у 1927 р. Огюст Бріктьо переклав поему з німецької мови на французьку) [8; 23, с. 5–6].

Твір Махмуда Кирилми – це мудре сказання для читачів різних поколінь, що захоплює багатством змісту, безпосередньою наближеністю форми вірша, близькістю мови поеми до розмовної, розкриває витончене вирішення складних морально-етичних і філософських проблем.

Залишаючись в основі художнім твором, «Кисса-і Йусуф» становить складну єдність естетичного, соціального, етичного, релігійного, філософського змісту (мовою Середньовіччя це означало єдність хікмета, риторики, етики, теології, всезнання) [8].

У 1999 р. викладач Кримського індустріально-педагогічного інституту К. Конурат зробив транслітерацію перекладу рукопису поеми М. Кирилми з арабської графіки на латиницю й опублікував її в журналі “Günsel!”. У статті, опублікованій у 1996 р. у журналі “Qasevet”, К. Конурат пише:

«...Перше повідомлення про поему М. Кирилми дав у 1913 р. російський сходознавець П. А. Фалев... За припущенням Фалева, зазначений рукопис – не є авторським текстом самого М. Кирилми, а є перекладом на староосманську мову, зробленим Халіль оглу Алі» [22]. Текст досліджуваної поеми маловивчений, тому не варто стверджувати, що це не авторський текст, а переклад. Відомо, що текст

поєми (оригінал) було написано кримськотатарською мовою Махмудом Кирилми приблизно у 1232 р. (630 р. по хіджре), але поет не встиг його завершити. Як відомо з копії рукопису [23], поема була дописана Халіль оглу Алі. Деякі дослідники (Хікмет Ертаїлан, Р. Фазил, А. Кокієва) у своїх дослідженнях припускають, що поема була перекладена з кримської мови (мови дешт-і кипчак) на тюркську того часу Халілом оглу Алі. Однак переклад є відтворенням оригіналу засобами іншої мови зі збереженням єдності змісту і форми. У загальній схемі розвитку тюркських мов О. Н. Баскаков виділяє 5 епох, де третю епоху (V–X ст.) називає давньотюркською, а четверту (X–XV ст.) – середньотюркською. У третю епоху існували загальнотюркська мова і говірки, а в четверту тюркські мови починають відокремлюватися, але все одно спостерігалось поєднання різних літературних мов – тих мов, де переважають кипчацькі елементи (лексичні, морфологічні та фонетичні), з мовами, де переважають огузькі елементи [6; 23]. Тому вважаємо рукопис- «переклад» Халіла оглу Алі дописаним і адаптованим текстом [6].

Далі слід згадати поему «Гулістан». З джерел відомо, що поет Сейфі Сарай (1321–1396) є перекладачем цього твору. Він народився і жив у центрі Золотої Орди, місто Сарай XIV ст. Згодом, як і інші інтелігенти, поет залишив Крим і поїхав до Єгипту та Сирії.

У 1391 р. Сейфі Сарай переклав тюркською мовою відому усьому світу поему «Гулістан» перського поета Сааді Шіразі. У той самий період він готує збірку, до якої входять вірші дев'ятьох відомих поетів Криму, а також його власні, написані в такому самому стилі, та переклад поеми «Гулістан». (У 1968 р. у м. Ташкент була видана збірка під назвою «Сайфи Саройй. Шеърлар. Гулистон»).

Мова Сейфі Сарая близька до кримсько-кипчацької мови того періоду.

Як повідомляє Емір Наджіп, твір Сааді «Гулістан» поет переклав, коли жив у Єгипті. Його твори є дивовижними зразками давньої літератури [20, с. 50]. Як відомо, в той час мовою спілкування мамлюків Єгипту була західно-кипчацька мова, що підтверджується історичними фактами. Насамперед це словники і глосарії мови мамлюків, складені в XI–XV ст. у Каїрі. Немає сумнівів, що «Атгуфхат-уз-закія» написано у Єгипті, де державно-адміністративною мовою, як в армії, так і при дворі, була тюркська, оскільки правителем Єгипту був мамлюк половецького походження Бейбарс. За його наказом побудували найдавнішу мечеть у Криму та й взагалі в Україні... [16].

Період Середньовіччя – це період становлення і бурхливого розвитку Кримського ханства. Як відомо, Кримське ханство сформувалося та активно розвивалося у всіх напрямках з поширенням ісламу. Для роз'яснення та поширення релігії необхідно було знати мову, звичаї та світосприйняття корінного народу. Перекладалися як тафсир / тлумачення Корану і сунна Пророка, так і праці мусульманських учених. Цей період започаткував нову епоху в історії кримського народу. Відкривалися навчальні заклади – медресе, де, крім релігійних наук, викладалися і природничі [4].

2. Ханський період кримськотатарської літератури (1428–1783)

Творчість правителів Криму та поетів того періоду завжди цікавила як дослідників, так і перекладачів. У середині XIX ст. відомий історик Йозеф фон Гаммер-Пургшталь переклав декілька віршів Газаї німецькою мовою. На початку XX ст. відомий український поет Іван Франко переклав уже перекладений текст Хаммера на українську мову. Кримськотатарський учений Осман Акчокракли і російський етнограф Олесницький переклали низку віршів Газаї. Відомий український сходознавець А. Кримський у 1930 р. ці переклади включив у свою збірку «Студії з Криму» [20, с. 78].

В історичному розвитку кримськотатарської літератури особливе місце посідає доба Середньовіччя, яка, безсумнівно, мала велике значення для розвитку національної культури. Ханський період є доказом бурхливого розвитку кримськотатарської літератури, а саме поезії. Звичайно, це торкнулося не тільки поезії, а й перекладу, мистецтва та інших сфер культури [20; 21].

Події, які відбувалися у 1648 році в Україні, відобразилися у творчості декількох поетів XVII ст.: Джанмухаммед, Ель-хадждж Мехмед Сенаїй.

Джанмухаммед відомий своєю реалістичною поемою з 2000 рядків “Тоғайбеу” / «Тогайбей». Про цю поему Ешреф Шем'ї-заде пише так: «У 1925 р. під час експедиції Османом Акчокракли та Усеїном Боданінським було знайдено рукопис у селі Капсихор... Саме у цьому році поемою зацікавились дослідники Академії наук України, які своєю чергою запросили Османа Акчокракли до себе в місто Харків. Декілька місяців Осман Акчокракли жив між Києвом та Харковом. Читав лекції в Академії наук України інституту Сходознавства». Переклад поеми українською мовою було здійснено відділами арабо-іранської філології та тюркології [20, с. 124].

Ель-хадждж Мехмед Сенаїй (Кирилми Аджі Мехмед Сенаїй) – головний секретар у Дивані

Кримського ханства, автор твору про Іслям Герая. Цей твір у 1982 р. у Варшаві на замовлення Зигмунта Абрахамовича було видано під назвою «Історія хана Ісляма Гірея III» (“Üçinci İslâm Geray hanının tarihi”). Кемал Конратли переклав цю збірку у 1998 р. російською мовою і видав у місті Сімферополі. Твір присвячений подіям, які відбувалися в Україні у 1648–1650 рр.

Ще одним з перекладених творів Ханського періоду є “Tevarih-i Tatar han ve Dağıstan ve Mosqov ve Deşt-i Qırcaq ülkeleridir” **Ібрахіма Кефевія**. Твір був написаний у 1736 р. За даними Наримана Сейтяг’яєва, у 1933 р. за допомогою відомого діяча Джафера Сейдамета (Qırtımer) цей твір було надруковано в місті Пазарчик, Румунія. Також його можна прочитати польською мовою – переклад був здійснений Абдуллою Зіхні (Сойсалом) та надруковано у 1935 р. у місті Варшава [20, с. 63].

Варто зауважити, що творчість представників народної літератури також цікавила перекладачів. У 1848 р. у журналі «Современник» (№ 5) наводиться стаття відомого сходознавця Домбровського про Ашик Умера і Ашик Аріфа, у якій автор наголошує, що твори цих поетів ще не знайдено. Домбровський пише, що «Ашик Умер був дуже моральним та незвичайним поетом. Другим серед кримських поетів сазу був Ашик Аріф...». Відомо, що саме у цей період вперше друкуються твори Ашика Аріфа російською мовою в журналах [20, с. 156].

Швидкий розвиток не тільки поезії, а й мистецтва дав поштовх розвитку театральних постанов. Як зазначив німецький історик Теодор Мухдт, у Бахчисараї у середині XVIII ст. уже були представлені на сцені комедії кримськотатарською мовою. Зазвичай це постанови звичайних аматорів серед народу. Тема побуту передавалася у сатирико-гумористичній формі. Як відомо, саме у цей період твір Мольєра «Тартюф» (“Yalancı”) був показаний на сцені і мав успіх. Кримськотатарською мовою цю п’єсу переклав з французької секретар-перекладач Руффінг, спеціально призначений Людовиком XV [20].

Художня література, яка бурхливо розвивалася в період Середньовіччя, занепадає на початку XIX ст. Причиною цього була анексія Криму Росією, яка сталася в 1783 р. Період застою, або Qara devir – Чорна епоха, тривав більше 100 років.

У цей страшний період першочерговим стало виживання. Практично весь цвіт нації та багато освічених представників народу були знищені, а ті, хто залишився, змушені були покинути рідну

землю, оскільки тут вони вже не могли нічим володіти. Все майно та їхнє життя, а також їхні нащадки належали іншій державі, у якій не було місця для кримських татар-мусульман. Таке жахливе становище яскраво зображується у творах Ісметія, життя і творчість якого зараховують до кінця XVIII і початку XIX ст. На сьогодні він єдиний представник цієї складної і трагічної епохи. З його творів збереглися “Ozu destani” (описуються події 1787–1792 рр.) та “Kefe destani” (відображаються трагічні події 1813–1814 рр.). У своїх творах Ісметій описує складне становище свого народу, страшні страждання і поневіряння. Послідовно відображаючи історичні події, письменник ділиться думками й емоціями – таким чином читач занурюється в актуальний час і обставини. Цей період триває аж до епохи, яку прийнято називати «Епохою І. Гаспринського», або «Відродженням» / “Uyanuv devir” [20].

3. Література доби Відродження (1883–приблизно 1917)

Епоха І. Гаспринського подала надію на відродження і розвиток мови, культури, літератури, публіцистики та заклала основу в розвиток художнього і публіцистичного перекладу, а також перекладу наукових досліджень. Все це стало можливим з появою двомовної газети “Terciman” / «Перекладач» [3; 10; 18; 20, с. 186], де всі публікації, незалежно від змісту, друкувалися двома мовами.

У газеті «Терджиман», яка завдяки старанням та клопотанням Ісмаїла Гаспринського, почала видаватися з 1883 р., окрім його власних творів, публікувалися і переклади творів європейських і російських авторів («Робінзон Крузо» Данієля Дефо, «Лікар поневолі» Мольєра, деякі байки Крилова та ін.). І. Гаспринський, як зазначалося раніше, є автором низки прозаїчних творів, відомих нам сьогодні, – роману “Molla Abbas” («Молла Аббас»), що складається з двох частин “Frenkistan mektüpleri” і “Da-ur-Rahat Müsülmanları”, повісті “Sudan mektüpleri” («Африканські листи»), історичної повісті “Arslan qız” («Дівчина левиця»), “İvan ve Süleyman” («Іван та Сулейман»), “Qadınlar ülkesi” («Країна жінок»), містичної новели “Belâ-i İslâm” («Горе Сходу»), роману “Kün doğdı” («Сонце зійшло»).

Роман «Сонце зійшло» опублікований у середині 1890-х років у «Терджимані», має автобіографічний характер. Також Гаспринський є автором відомого вірша «Крим». Ісмаїл Гаспринський став засновником багатьох літературних і публіцистичних жанрів не тільки у кримських татар,

а й серед інших тюркомовних народів. Важливо зазначити, що І. Гаспринського знають не тільки як талановитого письменника, педагога і журналіста. Так, Агантил Кримський, говорячи про його літературну діяльність, підкреслює, що «Ісмаїл Гаспринський був не тільки талановитий журналіст і педагог, але і письменник-белетрист. Іноді він публікував белетристичні переклади, іноді писав власні твори» [3; 15; 18; 20].

Таким чином, крім широкої і багатогранної діяльності кримськотатарського мислителя і просвітителя, можна з упевненістю говорити про те, що він також є засновником перекладацької діяльності своєї епохи, який свого часу підготував цілу плеяду вчителів, письменників і перекладачів.

Алі Боданінський (1865–1920). Кримськотатарський журналіст, просвітитель, національний діяч, член і секретар Курултаю в грудні 1917 р. Працював над великим російсько-татарським словником. Особливу увагу він приділяв перекладам творів російської прогресивної літератури, до переліку яких входять «Тарас Бульба» і оповідь «Ніс» з «Арабески» М. В. Гоголя. Незважаючи на дуже обмежені фінансові можливості, він зібрав досить солідну і цікаву бібліотеку [20; 22].

Ісмаїл Леманов (12 березня 1871–2 лютого 1942). Кілька років працював у газеті «Терджиман» з І. Гаспринським. Він найдовше допомагав у редакторській діяльності, а іноді був заступником редактора. У 1898 р. Ісмаїл Леманов пише статтю про «Терджиман» під заголовком “Yañı devir tatar edebiyatı” / «Татарська література нової епохи». У 1917 р. його вибирають делегатом І Курултаю. Після революції працює у відділі перекладів Центрального виконавчого комітету Кримської АРСР [20; 22].

Асан Сабрі Айвазов (6 травня 1878–17 квітня 1938). Відомий літератор, перекладач, публіцист багато років працював виконувачем обов'язків редактора в газеті «Терджиман», з 1914 р. вже обіймав постійну посаду редактора. За роки його роботи в «Терджимані» газета активно набирала популярність серед народу. У 1917–1918 рр. Айвазов стає редактором газети «Міллет». Після встановлення Радянської влади працював у відділі перекладів Центрального виконавчого Комітету Кримської АРСР. Академік О. Є. Кримський зазначав, що Сабрі Айвазов у своїй майстерності перекладу російської художньої літератури не поступався Осману Акчокракли [17; 20].

Асан Сабрі Айвазов переклав кримськотатарською мовою «Батьки та діти» І. С. Тургенева, понад 20 оповідань А. П. Чехова, твори Л. М. Тол-

стого та інших російських класиків. Крім того, Айвазов знайомить кримськотатарського читача з деякими європейськими творами, які він також перекладає кримськотатарською мовою (драми Г. Лонгфелло «Тайфун біля берегів Японії» / «Тайфун», Кнут Гамсунн «В країні півмісяця» / “Yağın ay altında”) [17; 20; 22].

Осман Акчокракли (3 січня 1879–1938). Відомий перекладач, етнограф, фольклорист, літературознавець, історик. Зробив величезний внесок у розвиток історії кримськотатарської культури і літератури. У 1899 р. Осман Акчокракли на честь 100-річного ювілею великого російського поета О. С. Пушкіна перекладає його твори «Бахчисарайський фонтан» / “Bağçasaray çeşmesi” і «Талісман» / “Tilsim”. У 1900 р. спеціально для народних шкіл перекладає 10 казок І. А. Крилова, у 1903 р. – комедію М. В. Гоголя «Одруження» / “Evleniv”. Осман Акчокракли також знайомить свого читача з відомою поемою О. С. Пушкіна «Євген Онегін», перекладаючи уривки з неї [17; 20].

1920-ті роки для безмежно талановитого літературознавця, історика, фольклориста, етнографа та археолога були особливо бурхливими і плідними як у сфері наукових досліджень, так і у сфері художнього перекладу.

4. Кримськотатарська радянська література / Література радянського періоду (1921–1944).

Перекладачі радянського періоду кримськотатарської художньої літератури такі:

Умер Іпчі – Алкедай, Умбі (1897–11 січня 1955). Перекладацька діяльність Умера Іпчі заслуговує особливої уваги. З-під його пера вийшли чудові переклади кримськотатарською мовою творів, які є світовою і російською класикою. Зокрема, це «Гамлет» В. Шекспіра, “Aydutlar” / «Розбійники» І. Шиллера, “Mişçannıñ dvorânlıǵı” / «Міщанин у дворянстві» Мольєра, “Mirac” / «Овод» Е. Войнич, “Ateş” / «Вогонь» А. Барбюса, “Ölü canlar” / «Мертві душі» М. В. Гоголя, “Kozakiler” / «Козаки» Л. М. Толстого, “Demir taşqını” / «Залізний потік» Серафимовича, “Ana” / «Мати», “Artamonovlarnıñ işi” / «Справа Артомонових», “Klim Samginniñ ayatı” / «Життя Кліма Самгіна» М. Горького і багато інших творів увійшли в кримськотатарську літературу в його перекладі.

Свого часу творча діяльність Умера Іпчі, набираючи обертів, охоплює досить широкий спектр діяльності в різних жанрових напрямках. Це мало позитивний вплив і стало причиною формування справжньої кримськотатарської перекладацької школи [17; 20; 22].

Умер Самій Арбатли, У. С. (1881–1951). Протягом довгого часу працював учителем. Досяг великих успіхів у розробленні методик навчання мови та читання літератури. У 1910 р. він випускає підручник “Çocuqlara arqadaş” / «Товариш для дітей», який був максимально адаптований для школярів. З метою максимального спрощення до підручника були внесені уривки з іншомовних творів (оповідання, вірші та ін.), а також вірші самого автора [17; 20].

Абдураман Кадрі-заде (1876–6 серпня 1938). Кримськотатарський поет. Захоплювався арабською, перською, турецькою мовами, досконало володів російською мовою, а також глибоко вивчав російську літературу. Займаючись перекладацькою діяльністю, починає писати вірші. Протягом довгого часу працює перекладачем у газеті “Yañı dünya”. Як талановитий і вимогливий перекладач він береться за переклад кримськотатарською мовою актуальних політичних книг, підручників, досконалих художніх творів. Він був прекрасним поетом і перекладачем, а також професійним музикантом, співаком і художником [17; 20].

Абдуреїм Шейх-заде – Алтанли (1898–14 вересня 1976). Під час навчання в Москві він знайомиться і спілкується з В. В. Маяковським, С. О. Єсеніном, Халідом Такташем. У цей період Алтанли перекладає низку творів. Більшу кількість його перекладів було зроблено з творчості В. В. Маяковського. Кримськотатарський читач отримав переклад творів рідною мовою поеми «Володимир Ілліч Ленін», “Yağşı!” / «Добре!», “Bar sesnen” / «На повний голос», і також твори “Sovet pasportı aqında” / «Вірші про радянський паспорт». Творчість В. В. Маяковського сильно вплинула на Алтанли і залишила свій відбиток на його творчості [17; 20].

Мамут Недим – Керчлі Мебсьюс (1893–17 квітня 1938). Театральний критик, громадський діяч. Він був першим перекладачем слів гімну «Пролетаріату» з німецького та французького оригінального тексту кримськотатарською мовою. Також переклав «Комуністичний маніфест» з німецької на кримськотатарську. Багато творів В. І. Леніна завдяки йому стали доступними для кримськотатарського читача [17; 20].

Мідат Рефатов (1893–21 квітня 1920). Його особливо приваблювала та захоплювала творчість Л. М. Толстого. У 1912–1913 рр. перекладає кримськотатарською мовою роман «Анна Кареніна» і п'єсу «Живий труп» / “Canlı mefta”. 21 квітня 1920 р. талановитий перекладач, полум'яний

публіцист-революціонер Мідат Рефатов разом зі своїми товаришами був розстріляний солдатами Врангеля.

Отже, епоха Відродження, або Епоха І. Гаспринського, є періодом, коли великого розквіту набуває проза, з'являються перші романи і повісті, зароджується драматургія і були написані перші п'єси. Активно розвивалися публіцистика і журналістика, сформувалася дитяча література, в поезії утвердився жанр поеми. Але найбільшого розвитку зазнало мистецтво художнього перекладу. Перекладалося безліч творів російської класики, а також твори європейських письменників.

Ешреф Шем'ї-заде – **Ешреф Абдураман оглу** (21 червня 1908–11 березня 1973). Поет з великим інтересом займається перекладацькою діяльністю. Знайомить кримськотатарського читача з творами Шекспіра “On ikinci gece”, О. С. Пушкіна, А. Міцкевича, М. Ю. Лермонтова, Нізамі та багатьох інших. Його переклад знаменитого твору О. С. Пушкіна “Bağçasaray çeşmesi” / «Бахчисарайський фонтан» заслужено вважається одним з кращих перекладів, що входить до золотого фонду національної перекладної художньої літератури. Крім того, вірші Ешреф Шем'ї-заде перекладаються російською мовою і в 1933 р. виходить його збірка віршів «Вибрані твори». Шем'ї-заде перекладає вірш Т. Г. Шевченка “Vasiyet” / «Заповіт», а також і твори Л. М. Толстого, С. О. Єсеніна. А тим часом А. Тарковський перекладає вірші Ешреф Шем'ї-заде і 1937 р. включає їх до збірки «Поети Криму» [20].

Райм Тинчеров (грудень 1908– січень 1978). Відомий поет, журналіст і перекладач свого часу. Писав свої твори, крокуючи в ногу з часом. У 1930 р. переходить повністю на журналістську діяльність і працює в журналі літературним працівником і перекладачем. Саме в цей період, будучи шанувальником творчості Максима Горького, перекладає деякі його твори кримськотатарською мовою. Пізніше перекладає низку політичних творів [20; 22].

Амді Алім – **Ганієв** (1905–1942). Визнаний одним з найталановитіших перекладачів. За допомогою своєї рідної, багатой, простої і мелодійної мови він познайомив кримськотатарських читачів з видатними зразками російської та зарубіжної літератури (роман Н. О. Островського «Як гартувалася сталь», поема Ш. Руставелі «Витязь у тигровій шкурі» та ін.). Саме в його перекладі були зіграні трагедія «Отелло» В. Шекспіра і комедія «Іспанський поп» Лопе де Вега. Найбільш плідними в плані перекладу творів

М. Горького кримськотатарською мовою виявилися 1937–1940-ті роки. Особливе місце у творчості раннього М. Горького займає цикл «Кримські ескізи». У 1939 р. перекладачі А. Алім та І. Нурієв переклали оповідання з цього циклу. Оповідання «Умі» і «Дівчинка» є шедеврами художньої майстерності як автора М. Горького, так і перекладача А. Аліма. Переклади Амді Аліма, безсумнівно, зробили великий внесок у розвиток кримськотатарського літературознавства. У 1940 р. до збірки «Татарські письменники Криму» були внесені два його вірші, перекладені російською мовою [20].

Мемедля Усеїнов (1907–26 квітня 1940). Наприкінці 1930-х років працює редактором у Кримському державному видавництві, перекладає кримськотатарською мовою шкільні підручники та художню літературу споріднених народів. За короткий час зарекомендував себе як досвідчений перекладач. У 1940 р. він перекладає кримськотатарською мовою і видає роман Д. А. Фурманова «Чапаєв». До переліку перекладених ним творів кримськотатарською мовою увійшли: п'єса Мольєра “Zoraki doktor / «Лекарь поневоли», А. Ширван-заде “Namus” / «Честь» та ін. [17; 20].

Осман Аміт (10 лютого 1910–17 березня 1942). У 1925 р. публікує свій вірш у газеті “Yaş quvet”, а в 1930-ті роки відомий уже як талановитий поет і перекладач. Також збирає кримськотатарський фольклор і займається перекладами з російської мови.

У 1932 р. видає “Til ve yazı inkişafı dersligi” / «Мова і розвиток писемності», у 1939 р. працює на посаді відповідального секретаря журналу “Edebiyat ve kultura” / «Література і культура». Поет приділяє особливу увагу перекладам художніх творів з мови споріднених народів рідною. Крім того, майстерно перекладає і твори О. С. Пушкіна, Т. Г. Шевченка, І. А. Крилова рідною мовою. Кримськотатарський читач познайомився з твором М. Ю. Лермонтова “Zamanımıznıñ qahamanı” / «Герой нашого часу» завдяки його перекладу [17; 20].

На основі наведеного матеріалу можна зробити висновок, що перекладацька діяльність, незважаючи на історичні події, розвивалася досить бурхливо, і не тільки у сфері художнього перекладу. У радянський період художньому перекладу надавали особливого значення, як відомо, існували курси для підготовки фахівців цього профілю.

Можна вважати, що мистецтво перекладу зародилося і формувалося наприкінці XIX ст. Як відомо, освіта в житті кримськотатарського народу посідала одне з найважливіших місць. Про

це свідчить, зокрема, той факт, що в кожному селі був свій мектеб і майже в кожному місті Криму було медресе, які утримувалися на засоби вакуфів і приватних осіб. З моменту анексії навчання в цих навчальних закладах стало виключно релігійним. Однак така освіта не могла захистити молоді покоління від свавілля. Постала необхідність у модернізації деформованої системи освіти й адаптації її до сформованих змін у Криму. Першочерговим завданням стало навчання російської мови якомога більшої кількості людей і надання уявлення про характер усталеної в Криму чужої влади, що відродило би зруйноване суспільне життя народу. Як відомо, початок цьому відродженню поклала діяльність Абдураман Кирима Хавадже і Абдурефі Боданінського.

На жаль, сьогодні ми маємо дуже мало відомостей про Абдураман Кирима Хавадже. Він працював викладачем кримськотатарської мови у Сімферополі й видав російсько-татарський розмовник (Къырым Хавадже. Татарско-русские разговоры с присовокуплением к ним пословиц, басен, образцов. Казань, 1850). Навчальні посібники Абдураман Кирима Хавадже і Абдурефі Боданінського відродили книговидавничу традицію, що перервалася після російської анексії, писав Амет Озенбашли в 1925 р.

Відомий історик, етнограф і письменник В. Х. Кондаракі, який прожив у Криму близько 30 років, у 1868 р. видає “Türk-tatar ve uafı-grek tillerini ögrenüv boyunca qullanma” / «Посібник для вивчення турко-татарської та новогрецької мов». Ця праця та низка інших наступних видань стають першими кроками, які заклали основу у формуванні перекладацької справи. Вже у 1883 р. почала видаватися газета «Терджиман», завдяки якій художній переклад у кримськотатарській літературі зайняв першість у своєму професіоналізмі серед усіх тюркських народів Росії. Газета «Терджиман» / «Перекладач» видавалася двома мовами. Основний матеріал видання публікувався з перекладом на російську мову. Саме це і стало причиною формування та розвитку зразкової школи мистецтва перекладу. На сторінках газети «Терджиман» публікувалися з перекладом твори російських письменників, нариси, поезія, публіцистичні статті. Це сприяло становленню талановитих письменників-перекладачів з кінця XIX ст. Разом з І. Гаспринським працювали Осман Акчокракли, Осман Заатов, Асан Сабрі Айвазов. Трохи пізніше до них приєдналися Ісмаїл Леманов, Мідат Рефатов, Алі Боданінський і багато інших. У післяреволюційний радянський період

активною перекладацькою діяльністю відзначилися Умер Іпчі, Джафер Гафар, Абдуреїм Алтанли, Мамут Недім, Абдураман Кадрі-заде, Ешреф Шем'ї-заде, Амді Алім, Раїм Тинчеров, Осман Аміт.

Висновки і пропозиції. Художній переклад у кримськотатарській літературі досяг високого професійного рівня розвитку. Можна з упевненістю сказати, що в той час не було жодного пись-

менника або поета, який би не займався професійним художнім перекладом, оскільки вважали, що художній переклад є важливою частиною їхньої творчої діяльності.

Безумовно, наша робота потребує подальшого дослідження та аналізу перекладу таких періодів: Депортаційного періоду (1944–1987), періоду повернення на Батьківщину (1987) та сучасного перекладу.

Список літератури:

1. Абдульваап Н. «Гульшен хаяллары» джыйынтыгы. Акъмесджит, 1999. С. 77–78.
2. Абибуллаева С. «Кодекс Куманикус» – Памятник тюркских языков конца XIII – начала XIV веков. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/36685/02-Abibullaeva.pdf?sequence=1> (дата звернення: 31.07.2021).
3. Арнаутова А. Р., Семенець О. С. Специфіка зображення іншої культури в літературі XIX століття (на матеріалі творів Дж. Байрона та І. Гаспринського). *«Вчені записки». Серія: Філологія. Соціальні комунікації.* Том 31 (70) № 4. 2020. Частина 4. С. 103–108.
4. Ганкевич В. Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования (реформирование этноконфессиональных учебных заведений Таврической губернии в XIX – начале XX века). Симферополь : Таврия, 1998. С. 110–123.
5. Гаркавец А. Н. Codex Cumanicus: Половецкие молитвы, гимны и загадки XIII–XIV веков. Краткое издание. Москва : Русская деревня, 2006. 88 с.
6. Емірамзаєва А. С. Мова та ідіостиль М. Кирилми у поемі «Юсуф і Зулейха». *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Філологія» Випуск 42. Том 2.* Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 53–56.
7. Емірамзаєва А. С. Стиль мови поезії XIII ст. та джерела формування віршованої поеми тюркською мовою під впливом арабо-перської поезії. *Вісник Запорізького національного університету.* № 1. Частина II. С. 97–105.
8. Емірамзаєва А. С. Творчість та життя Махмуда Кирилми у літературознавчому висвітленні: історія та перспективи дослідження. *Вчені записки. Серія: Філологія. Соціальні комунікації.* Том 31(70) № 1. 2020 р. Частина 4. С. 110–114.
9. Исмаил Асан огьлу Керим. Медений энас. Акъмесджит, 1997. С. 30–31.
10. Керимов И. А. Гаспринскийнинъ «Джанлы» тарихы. (По материалам газеты «Терджиман» 1883–1914 гг.). Симферополь : Тарпан, 1999. 408 с.
11. Кокиева А. Интегрирленген курс «Къырымтатар ве джиан эдебияты» 9 сыныф, окъутув къырымтатар тилинде алып барылган умумтасиль мектеплери ичюн дерслик. Черновцы : «Букрек» нешрият эви, 2017. 288 с.
12. Кокиева А. Къырымтатар ве четель эдебияты : 9 сыныф талелелери ичюн. Симферополь : КъДЖИ «Къырымдевокъувнедешир» нешрият, 2009. 320 с.
13. Кокиева А. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы : 9 сыныф ичюн. Симферополь : Къырым девлет окъув- педагогика нешрият, 2002. 232 с.
14. Конурат К. К истокам крымскотатарской литературы. Две поэмы о Юсуфе. URL: <http://www.leylaemir.org/history-page/kemal-qonurat/kemal-qonurat-k-istokam.php> (дата звернення: 20.07.2020).
15. Крымский А. Эпохальна просвітницька діяльність Ісмаїла Гаспринського. URL: <https://ua.krymr.com/a/epokhalna-prosvitnitska-diyalnist-ismaila-gasprynskogo/30499967.html> (дата звернення: 5.01.2020).
16. Крымский блог. Неизвестные страницы истории Крыма. Мечеть Бейбарса в Старом Крыму – самая древняя мечеть в Украине + фильм «Султан Бейбарс» URL: <https://crimeanblog.blogspot.com/2012/02/mechet-beybarsa.html>.
17. Куртнезир З. Къырымтатар эдилери. Омюр ве яратыджылыкълар акъкъында къыскъа малюматлар. Акъмесджит : «Таврия» нешрият, 2000. 224 с.
18. Османов Ю. Б. Просветитель Востока Исмаил Гаспринский. Симферополь : Бизнес-Информ, 2014. 312 с. ил. URL: <http://ndkt.org/download/14.html> (дата звернення: 5.01.2020).
19. Усеинов Т. Б. Къырымтатар эдебиятынынъ орта асырлар девيري. Симферополь : Къырым девлет окъув – педагогика нешрият, 1999. 176 с.
20. Фазылов Р., Нагаев С. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. Къыскъа бир назар. Симферополь : Къырым девлет окъув-педагогика нешрият, 2001. 640 с.

21. Шемби-заде Э. Омюр ве яратыджылыкь. Ташкент, 1974. С. 102.
22. Юнусова Л.С. Крымскотатарская литература. Симферополь : Доля, 2000. 349 с.
23. Kirimli M. Yusuf ile Züleyha / Mahmud Kirimli, neşirge azirlayan I. H. Ertaylan; İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları. No 860. İstanbul, 1960. 122 s.

Bessarab O. V., Arnautova A. R., Emiramzaieva A. S. FORMATION OF CRIMEAN TATAR TRANSLATION TRADITION FROM XIII CENTURY TO 1930S

In this article, the development history of Crimean Tatar translation studies has been introduced. The origins and formation of Crimean Tatar translation in the context of translated writings, the forming of Crimean Tatar translation school and its development stages have been examined. Scientific and methodological basis of our research is works of leading historians, literary critics, linguists, who explored translation studies issues. Having taken into consideration historical context, the authors have outlined the main stages of Crimean Tatar translation studies formation and development. Works of such prominent historians, ethnographers, writers, publicists and public figures as Ismail Gasprinskiy, Ali Bohdaninsky and Usein Bohdaninsky, Asan Sabri Ayvazov, Osman Aqchocraclı, Ismail Lumanov, Risa Fazylov, Safter Nagaev, Ismail Kerimov, Ayshe Kokieva, Olexandr Harkovets, Kemal Konratly, Seyran Useinov, Nariman Abdulvaapov, Shevket Iunusov, Nariman Seitiahiaiev, Abliaziz Veliiev and others have been used for this research. Formation of Crimean Tatar translation studies tradition from XIII century to 1930s in view of Crimean literature history development has been displayed. In this regard, each period has been represented and the authors who wrote and translated works of famous classics of their era have been indicated. Unfortunately, very few original works or their translations which were created before, during and after Khan's period and during Renaissance have been preserved to this day, despite it being the blooming period for Crimean Tatar literature. The circle of issues and tasks for detailed research of Crimean Tatar translation studies in historic context have been revealed and outlined in our article.

Key words: Crimean Tatar translation, history of Crimean Tatar translation, theory of Crimean Tatar translation, Crimean Tatar literary translation, periodization of Crimean Tatar translation.